

Наталія ВОЛЯНЮК

аспірантка ЛНАМ

ПРИЗНАЧЕННЯ ВИШИВКИ В ОЗДОБЛЕННІ СОРОЧОК ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Анотація. Акцентовано окреслення особливості функціонального призначення вишивки на сорочках Тернопільської обл. ХХ ст., з'ясовано зміст застосування вишивки з практичною і обрядово-обереговою метою, висвітлено зв'язок технічного та практичного призначення вишивки, проаналізовано етнічно-територіально-розпізнавальне та статево-віково-диференціовальне призначення вишивки.

Ключові слова: функція, народна вишивка, сорочка, призначення вишивки.

Протягом ХХ ст. оздоблення вишивкою сорочок залишалося популярною формою народного мистецтва на всій території Тернопільської області. Вишита сорочка від народження ставала оберегом людини на все життя, у побуті селян їй відводилась особлива роль. З-поміж усього різноманіття народного вбрання, саме у вишивці сорочок найдовше затрималися традиційні типи народного орнаменту, які також засвідчували родову належність власника, його матеріальні статки, соціальний стан, вік та ін. Підтвердженням цього є численні свідчення етнографів, інформаторів, а також усна народна творчість, яка рясніє переказами, приповідками, прислів'ями, піснями, що відзначають важливу роль вишитої сорочки.

Натільна сорочка, відповідно до етнографічних регіонів, має багате лексичне найменування, варіативність конструктивної будови, а також загальноукраїнські та локальні художньо-стилістичні особливості. Різноманітність сорочок найповніше уявляємо за допомогою вишитого орнаменту, функціональне призначення якого простежуємо в топографії декору, колориті та техніках виконання. Актуальність теми полягає в тому, що від середини ХХ ст. орнаменти вишивок втратили свої первинні функції й почали виконувати лише естетичне призначен-

Сорочки Тернопільщини. Полотно: "хрестик". 1, 2. Пер. пол. ХХ ст., м. Кременець; 3. Кін. ХІХ – поч. ХХ ст., м. Гусятин; 4. Пер. пол. ХХ ст., м. Бережани; 5. Кін. ХІХ ст., м. Шумськ; 6. "колодки", "ланцюжок". Кін. ХІХ - поч. ХХ ст., м. Заліщики

ня. Дослідженням встановлено, що більшість вишивальниць, які працюють на теренах Тернопільської області не оперують семантикою народних узорів, абстрагуючись у напрямок їхньої естетичної функції. Окрім цього, важко окреслити наукову працю, яка б зверталась до аналізу функцій вишивки на сорочках окресленої адміністративної території. Наше дослідження покликане висвітлити обрядовий та символічний зміст вишитих орнаментів на дитячих, жіночих і чоловічих сорочках. У межах статті неможливо розкрити весь художньо-технічний та семантичний спектр народної вишивки, але така наукова розвідка збагатить наші відомості про найбільш виразні та характерні функціональні особливості вишивки на сорочках.

До вивчення української народної вишивки впродовж ХХ ст. зверталася низка вітчизняних і зарубіжних етнографів і мистецтвознавців. Найбільш ґрунтовні дослідження у яких частково залучалися матеріали з Тернопільської обл., здійснили: Р. Захарчук-Чугай [1], Т. Кара-Васильєва [2], Г. Стельмащук, Т. Ніколаєва, І. Гургула [3], Л. Булгакова-Ситник та ін. Учені опублікували низку ґрунтовних монографій, у яких проаналізували історію та художньо-стилістичні засади української вишивки, її регіональні та загальноукраїнські риси. Утім, науковці не ставили за мету провести окреме комплексне дослідження художньо-стилістичних особливостей народної вишивки Тернопільської обл. та її призначення на сорочках. Серед наукових досліджень ХХ ст. у контексті нашої теми чільне місце посідає праця Л. Булгакової-Ситник у якій в етнографічному аспекті, обґрунтовано типологічні та художньо-стилістичні особливості народної вишивки одного з етнографічних регіонів Тернопільської обл. — Західного Поділля. Тішить, що існує чимало публікацій у пресі, про творчість народних майстринь та їхнього життєвого шляху.

Мета пропонованої статті — з'ясувати багату функціональність вишивки в оздобленні сорочок Тернопільської області першої половини ХХ ст.

Шляхом аналізу музейних колекцій і етнографічних досліджень було встановлено, що порівняно з іншими традиційними видами вбрання найзмістовніше і найвиразніше функції ви-

шивки виявились в оздобленні сорочок. Вишивка на сорочці позначена практично-конструктивним, обрядово-обереговим, естетичним, етнічно і територіально-розпізнавальним, статево-віково-диференціювальними і соціально-ієрархічним призначенням.

З-посеред усього переліку найдавнішою функцією слід вважати практично-конструктивну. Давність її побутування підтверджує той факт, що до кінця ХІХ ст. застосовували з'єднувальні шви вишивки, якими скріплювали полотнища сорочки та її конструктивні елементи, а також стягували й оздоблювали місця зшивання. У додільних сорочках, які побутували на зламі ХІХ — ХХ ст., для з'єднувальних швів використовували мережку [4]. Такі шви виконували практичну функцію бо скріплювали всі елементи сорочки. Прикладом такого функціонального призначення шва може слугувати "Обмежувальний" шов, яким обметували горловину жіночих сорочок з Бучацького, Зборівського, Бережанського районів. Такий шов використовувався для обшивання краю полотна для естетичного й практичного ефекту, останній не дозволяв тканині торочитися [5]. Практичну функцію виконувала і низка швів, які застосовували для скріплення та оздоблення конструктивних елементів сорочки "прямий хрест" [6], "строчка", [7], "козлик" [8]. Зазначені типи швів є первинними техніками вишивки, що виконували практичну функцію і виникли разом із сорочкою. Тому їх переважно можна зустріти на сорочках з конопляного домашнього полотна, що ще раз засвідчує їх давність і функціональну приналежність.

Синтезом практичних і естетичних засад в оздобленні сорочки є збиранки, які застосовували для збирання краю полотна коміра, горловини, уставки і пухлики [9, 361-379], які виконували для стягування та з'єднання уставки з рукавом, а також для оздоблення низу рукава й краю. Такі техніки здебільшого були поширені в районах Західного Поділля.

Поряд з практичною важливе місце в оздобленні сорочок посідає обрядово-оберегова роль вишивки. На основі численних опитувань інформаторів і аналізу літературних джерел було встановлено, що саме оберегові властивості вишивок допома-

гають розкрити зміст народної вишивки на сорочках. Адже вишита сорочка була задіяна в усіх обрядах та святах. Така функція має здебільшого гіпотетичний характер, але ґрунтується на численних спогадах, переказах, записах етнографів, свідчень респондентів.

Витоки оберегового призначення вишивки мають таку ж глибинну архаїчну основу, як її практично-конструктивне застосування, але зумовлені не утилітарною метою, а тісно переплітаються з міфологічною формою світогляду [10, 9]. Адже згідно з первісними уявленнями людини, навколишній світ населений духами, які можуть заподіяти зло людині, наслати на неї хвороби, негаразди, злидні та навіть смерть. Здавна українці шанували вишиту сорочку, бо вірили, що вона захищає людину. У вишитих узорах люди відображали те, що бачили довкола себе, і вірили, що виконана з любов'ю і заклинанням вишивка на сорочці довго оберігатиме від хвороби й лиха [11, 3-5]. Тому оберегову вишивку наносили на регламентовані традиціями місця. За свідченням інформатора Марії Манзюк з с. Городок Заліщицького р-ну, знаками-символами вкривали рукави, комір, пазуху, поділ сорочки, бо вважалося, що саме там, де закінчувалося полотно, найкращі місця для проникнення злих сил [12, 4]. За словами народної вишивальниці Збаражчини Мирослави Нітух, прикметною ознакою оберегової вишивки було ритмічне чергування елементів орнаменту [13, 1]. Оберегові властивості вишивки реалізувалися за допомогою кольорової гами, технік виконання, семантики орнаментальних мотивів. Завдяки цьому, оберегове призначення вишивки тісно переплітається з естетичним, а детальнішому вивченню символики вишитих узорів буде присвячено окреме дослідження.

Оскільки з плином часу оберегова роль вишивки знівелювалась, вишиті орнаменти почали виконувати здебільшого естетичну функцію, яка полягала в духовному самовираженні, прагненні утвердити красу навколишнього світу. Аргументом тут можуть виступати вишиті сорочки, що рясніють орнаментами з рослинних форм.

Естетична функція, на відміну від практичної, має не утилітарний характер, а відображає споглядальне, творче ставлен-

ня людини до світу. Тому в багатобарвних вишивках середини ХХ ст. основний акцент зосереджується на емоційному, чуттєвому сприйнятті багатоколірної вишивки суто як декоративного елементу. З таких естетичних міркувань в Гусятинському, Борщівському, Заліщицькому районах вводили у вишивки сорочок різні матеріали — бісер, лелітки, стеклярус та ін. Поряд з вишивкою естетичне навантаження мали мережані узорі, які застосовували з практичною метою (на швах), а також вводили в смугу орнаменту для естетичного ефекту. Про це промовисто свідчить багата різноманітність лексичного найменування мережива: “Багаточисна мережка”, “Вівсяночка”, “Вирізування”, “Гречка”, “Змережування зубцями”, “Змережування городки”, “Змережування черв'ячком”, “Мережка стовпчик”, “Снопик” та ін. Такі мережані узорі були поширені в районах Західного Поділля.

Для реалізації естетичної функції вишивки вагоме значення мав колір, який підбирали відповідно змісту до вишитого виробу. Якщо на межі ХІХ — ХХ ст. ще подекуди враховували оберегові функції вишивки, то від початку ХХ ст. основну увагу приділяли не обереговим, а виражальним можливостям кольору. У другій половині ХХ ст. саме колір став основним показником естетичної ролі вишивки. Барвисті, яскраві, багатоколірні вишивки почали поцінювати в усій області.

Окрім цього, варто розглянути етнічно-територіально розпізнавальне призначення вишивки, яке слід розрізняти за такими ознаками:

етнічні — виокремлюють вишивки однієї етнічної спільноти від усіх інших;

етнографічні — у межах однієї етнічної території розрізняють вишивки встановлених етнографічних кордонів (Південна Волинь, Східне Поділля, Західне Поділля, Опілля, Буковина та ін.);

територіальні (локальні) — визначають приналежність вишитої сорочки до певної території (села, району) в межах етнографічного регіону.

На нашу думку, в межах адміністративного кордону Тернопільської обл. простежуються всі вказані ознаки етнічно-територіального призначення вишивки, бо зафіксовані сорочки

різняться за конструкцією виробу, матеріалом виготовлення, орнаментом, композицією, символікою. Загальноукраїнськими етнічними особливостями, що простежуються на території області, є усталені форми нанесення декору (комір, манишка, уставка, поділ) та поширення загальноукраїнських орнаментальних мотивів і символів, які рівномірно зосереджені по всій території області.

Особливе місце посідає етнографічно розпізнавальне призначення вишивки, яке свідчить про такі сформовані типи як “волинський”, “придністровський”, “західно-подільський”, “опільський”. Для з'ясування розпізнавальних ознак вишитих сорочок доцільно звернутися до колориту, за допомогою якого у нашому випадку можливо співвіднести вишивку з певною етнографічною територією. Так, для “волинського” типу вишивок характерними є сорочки з червоно-чорною гамою кольорів і рослинно-геометризованим орнаментом [14; 15, 1], а вишивки “придністровського” типу вирізняє темний насичений колорит, площинне заповнення рукава орнаментом [15]. Поряд з колоритом виразником етнографічної приналежності виробу арсенал технік виконання. Якщо поширеними класичними техніками для “придністровського”, “волинського”, “опільського” та “західноподільського” типу вишивок є “хрестик”, “повздовжня низь” [2, 60], “поверхниця” [1, 73], “низинка” [1, 67], “художня гладь” та ін., то локальними варіантами слід вважати техніку “макове зерно” в Гусятинському р-ні, “колодки” Борщівському р-ні, “стовпчик”, “качалочки” у Козівському та Зборівському районах.

Варто розглянути й територіальні (локальні) ознаки, які реалізують розпізнавальне призначення вишивки та підтверджують приналежність вишитої сорочки до певної території (села, району). Таку територіальну належність легко простежуємо в колориті вишивок, бо в межах кожного району спостерігається локальність кольорової гама, яка подекуди зводиться до околиць одного села або почерку окремої майстрині. Наприклад, у Борщівському р-ні за орнаментами і колоритом вишивок можна було розпізнати, з якого села дівчина чи жінка.

Окрім колориту, територіальну (локальну) своєрідність ви-

шивок підкреслює поширення загальноукраїнських елементів геометричного та рослинного орнаменту, які стали об'єктом творчого переосмислення майстрині, що призвело до регіональної специфіки трактування того самого мотиву. Законірно, що притаманна для усіх етнографічних регіонів України восьмипелюсткова зірка була поширена й по усій Тернопільській обл., але в кожній місцевості наділена власними художніми особливостями. Таку саму територіальну специфіку мають інші мотиви українського орнаменту (хрести, ромби, кола та ін.), які можна простежити лише за допомогою комплексного аналізу та порівняння.

Варто розглянути і статево-віково-розпізнавальне призначення вишивки, яке визначає приналежність виробу до певної статевої чи вікової групи. У цьому вишивки слід поділяти на чоловічі, жіночі, підліткові та дорослі.

Статево-віково-розпізнавальна функція найяскравіше простежується в дівочих вишитих сорочках. За повідомленням наукового працівника Кременецького краєзнавчого музею Т. Федорук, вишивку наносили на все поле рукава, що свідчило про працьовитість, талановитість і майстерність дівчини. Дівочі сорочки вирізняються, багатим декоративним оздобленням в них домінували пишні рослинні, зокрема квіткові, орнаменти, кольорова палітра складається з чистих яскравих барв. Т. Федорук зазначає, що дівочу сорочку легко впізнати за вишитими поликами, існує така народна приповідка: “Пізнають хлопці і в драній сорочці, аби полики вишиті”. Якщо на дівочих сорочках вишивали уставки, підуставки, полики, манжети, комірці, то сорочкам одружених жінок та похилого віку приділяли менше уваги [15].

Сорочки заміжніх жінок декорували порівняно скромно: полики не вишивали, жінки виготовляли собі нову сорочку з вишитими уставками, а дівочу та весільну ховали в скриню для дочок, внуків. Кольорова гама формувалася за допомогою приземлених тонів (коричневі, охристі, сині, зелені, вишневі та т.п.) [15, 2].

Про приналежність до підліткової групи свідчить характер орнаментальних мотивів. Так, у Шумському р-ні сорочки ді-

вчаток оздоблювали технікою художньої глді, орнаментом з дрібними квітковими мотивами, які тонкою галузкою наносили на комірець і посередині рукава. Кольорова гама формувалася за допомогою світлих тонів, салативий, рожевий, блакитний, усі барви легкі та ніжні. У Гусятинському р-ні вишивки підліткових сорочок створювали на основі рослинно-геометричного орнаменту у вишнево-червоних барвах за допомогою техніки хрестик [16]. Сорочки дівчаток оздоблювали на грудях стежиною з рослинних мотивів технікою хрестик, а хлопчиків — стрічкою геометричного орнаменту у світлих барвах, який розташовували на пазусі, комірці та манжетах. У сорочках хлопчиків вишивали солярні символи, сильно стилізовані рослинні мотиви.

Сорочки дорослих чоловіків відрізняються ширше вишитою манишкою, заповненням вишивкою всієї площини комірця, складністю композиційних форм, насиченою кольоровою палітрою. Так, на півночі Тернопільщини домінували вузькі та широкі манишки, орнамент рослинно-геометризований, червоно-чорного колориту. Тоді як на Західному Поділлі та здебільшого Опіллі популярними були широкі вишиті манишки, які вкривали усі груди [17]. Для всіх зафіксованих зразків характерною є поліхромна палітра, зміст якої визначався символікою того чи іншого кольору. Для вишивки сорочок дорослих чоловіків використовували восьмипелюсткові зірки, хрести, ромби, кола та інші загальноукраїнські та локальні орнаментальні мотиви.

Усе сказане дає змогу зробити висновок, що протягом першої половини ХХ ст. вишивка служила не лише прикрасою, а виконувала певну мету та мала конкретне призначення у виготовленні та оздобленні сорочки. Тому багата варіативність її застосування легко простежується у виробі першої половини ХХ ст., що не можемо стверджувати щодо його другої половини. Це пов'язано з поширенням фабричного виробництва, яке уже в середині століття майже повністю витіснило одяг з домашнього полотна. Це призвело до втрати різних функцій вишивки, зокрема її практично-конструктивного призначення. Велику роль у нівелюванні інших функцій відіграло поширення техніки хрестик і фабричних матеріалів, що спричинили уза-

гальненість колориту вишивок по всій області. Пріоритетною ознакою таких орнаментів стала яскравість і багатобарвність вишитого узору, втрапилася доцільність поєднання та застосування різних матеріалів у одному виробі. Тому, від другої половини ХХ ст. панівним стає естетичне призначення вишивки, що передбачало щедре прикрашення жіночих сорочок різними матеріалами (бісер, лелітки, пацьорики). Нівелювання народних традицій застосування вишивки на сорочках призвело до того, що подекуди створювались важкі перенасиченні матеріалами та їх поєднанням виробі. Тому на поч. ХХІ ст. окремі дослідники народної творчості звертаються до пошуку та відтворення тієї взаємоузгодженості народної вишивки яка панувала до середини ХХ ст.

1. Захарчук-Чугай Р.В. Українська народна вишивка Західних областей УРСР. — К.: Наукова думка, 1988. — 184 с.
2. Кара-Васильєва Т.В. Народна вишивка — К.: Либідь, 1996. — 99 с.
3. Стельмащук Г. Давнє вбрання на Волині. — Львів: Волин. обл. друк., 2003. — 276 с.;
4. Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма — К.: Либідь, 1996. — 176 с.;
5. Гургула І. Народне мистецтво Західних областей України — К.: Мистецтво, 1966. — 74 с.
6. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка (етнологічний аспект) — Львів: Ін.-народознав. НАН України, 2005. — 338 с.
7. Ф. — Кременецького Краєзнавчого музею. — Тк. — № 58.
8. Ф. — Бучацького краєзнавчого музею. — КН 1576. — Тк. № 48; Ф. — музею Зборівська битва. — 775. Тк. № 59; 877. Тк. — № 67.
9. Ф. — Бучацького краєзнавчого музею. — КН 877. ДП. — № 23.
10. Ф. — Гусятинського краєзнавчого музею. — Т (Г) КМ.ХН 4901. — Т. № 103.
11. Ф. — Кременецького краєзнавчого музею. — 2196. — Тк. — № 60.
12. Шевченко Є.І. Українська народна тканина — К.: Артания, 1996. — 416 с.
13. Надольний І.Ф. Філософія. Навч. посіб. — К.: Вікар, 2006. — 534 с.
14. Семчишин М.К. Символи України: Вишита сорочка. 1-4 класи: Посібник для вчителя / Упор. М.К.Семчишин. — Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2012. — 32 с.
15. Польові матеріали зібрані в с. Городок Заліщицького р-ну Тернопільської області // Архів автора. Зошит № 1. ст. 4.
16. Польові матеріали зібрані в м. Збараж Збаразького р-ну Тернопільської області // Архів автора. — Зош. № 5. — С. 1.
17. Ф. — Кременецького краєзнавчого музею. — ККМ 12787. — Тк. — № 375; Польові матеріали, зібрані в м. Кременець Кременецького р-ну Тернопільської області // Архів автора. Зош. №

8. — С. 1. **16.** Ф. — Тернопільського обласного краєзнавчого музею. — ТОМЕ 332. — ТКМТ. — № 337; Ф. Тернопільського обласного краєзнавчого музею. — ТОМЕ 315. — ТКМТ. — № 307. **17.** Ф. — Гусятинського краєзнавчого музею. — Т (Г) КМКН 315. — Т. — № 27; Ф. — Гусятинського краєзнавчого музею. — Т (Г) КМКН 3911. — Т. — № 89.

Annotation

Natalia Volyanyuk. Purpose of embroidery decorating shirts Ternopil region of the twentieth century. The article outlines the features of functionality embroidery on shirts of Ternopol region of the 20-th century. The content of the application of embroidery with practical and ritual guarding purposes. Deals with communication of technical and practical purpose of embroidery. Analysis of ethnic geographically distinct purpose embroidery.

Key words: function, folk embroidery, shirt, tradition, ornament, equipment, symbols.

Аннотация

Наталія Волянюк. Предназначение вышивки в отделке рубашек Тернопольской области первой половины XX века. Статья определяет особенности функционального предназначения вышивки на рубашках Тернопольской обл. XX в. Раскрыто применение вышивки с практической и обрядовообереговой целью. Определена связь технического и практического предназначения вышивки. Проанализированы этнические, территориально отличительные и возрастные черты вышивки.

Ключевые слова: функция, народная вышивка, рубашка, традиция, орнамент, техники, символы.